

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۳	فصل اول: تعاریف و مفاهیم نظری
۱۵	گفتار اول: مقدمه
۱۷	گفتار دوم: تعریف ویژگی
۱۸	گفتار سوم: نقش مشاور کارفرما در یک پروژه
۲۰	گفتار چهارم: پروژه‌های مهندسی، تدارک، ساخت (EPC)
۲۰	گفتار پنجم: تاریخچه قراردادهای EPC
۲۱	گفتار ششم: علت پیش رفتن بازار کار به سوی قراردادهای EPC
۲۱	گفتار هفتم: پیش نیازهای لازم برای اجراء پروژه به روش EPC
۲۲	گفتار هشتم: کنترل کیفی و نظارت در قراردادهای EPC
۲۳	گفتار نهم: ویژگیهای EPC
۲۴	گفتار دهم: مفهوم مسئولیت
۲۵	بند اول: انواع مسئولیت
۲۵	الف) مسئولیت اخلاقی
۲۶	ب) مسئولیت حقوقی
۲۷	بند دوم: تعریف مسئولیت مدنی
۲۷	بند سوم: اقسام مسئولیت مدنی
۲۸	۱- مسئولیت مدنی ناشی از قرارداد:
۲۹	۲- مسئولیت مدنی خارجی از قرارداد:

فصل دوم: مسئولیت در قراردادهای EPC ۳۱

گفتار اول: مقدمه ۳۳

گفتار دوم: پروژه‌های دو عاملی ۳۴

بند اول: طرح و ساخت صنعتی یا EPC ۳۴

بند دوم: طرح و ساخت غیر صنعتی یا DB ۳۵

گفتار سوم: بررسی ضوابط طرح و ساخت صنعتی و غیر صنعتی ۳۵

بند اول: بخش نامه‌های طرح و ساخت ۳۵

بند دوم: نماینده کارفرما (مشاور) ۳۶

بند سوم: شرایط عمومی ۳۶

گفتار چهارم: اسناد قراردادهای طرح و ساخت صنعتی و غیر صنعتی ۳۷

گفتار پنجم: قیاس مفاد قراردادهای طرح و ساخت صنعتی و غیر صنعتی ۳۷

گفتار ششم: چرا EPC ۴۱

بند اول: مزایای دید کارفرما ۴۲

بند دوم: مزایای دید پیمانکار ۴۳

بند سوم: معایب دید کارفرما ۴۴

بند چهارم: معایب دید پیمانکار ۴۴

گفتار هفتم: مراحل انعقاد قرارداد و اجرای EPC ۴۵

بند اول: تعیین اهداف و استراتژی عملیاتی ۴۵

بند دوم: تعریف برنامه ۴۵

بند سوم: گزارش اعلام صلاحیت توسط پیمانکاران ۴۵

بند چهارم: فرم درخواست پیشنهاد (RFP) ۴۵

بند پنجم: طرح پیشنهادی ۴۶

بند ششم: ارزیابی طرح ۴۶

بند هفتم: ساخت ۴۶

گفتار هشتم: روش‌های مختلف انتخاب پیمانکار ۴۶

بند اول: روش انتخاب مستقیم Sole source selection ۴۷

- بند دوم: انتخاب بر مبنای کیفیت (QRS) ۴۷
- بند سوم: انتخاب مذاکره ای ۴۷
- بند چهارم: روش بودجه ثابت ۴۷
- بند پنجم: روش امتیاز دهی ۴۷
- بند ششم: روش تبدیل به قیمت مبنای ۴۸
- بند هفتم: روش یکسان سازی طراحی ها ۴۸
- گفتار نهم: انواع روش های پرداخت در EPC ۴۸
- بند اول: قرارداد به صورت مقطوع lump sum ۴۸
- بند دوم: روش قرارداد در حادی Cost plus ۴۹
- بند سوم: GMP. قراردادی درصدی با حداکثر قیمت ۴۹
- بند چهارم: Unit price / آحادها ۴۹
- گفتار دهم: شیوه های مختلف سازمان پروژه های EPC ۵۰
- گفتار یازدهم: کارفرما و طراح طرح و ساخت ۵۱
- بند اول: چالش ها و موانع از دید کارفرما ۵۱
- بند دوم: چالش ها و موانع از دید پیمانکار ۵۲
- گفتار دوازدهم: فورس ماژورها ۵۵
- بند اول: تحلیل بر چالش ها و موانع قراردادها در FPC ناشی از دولت و سازمان کارفرما ۵۵
- بند دوم: ابهامات و نقاط ضعف قراردادها ۵۶
- بند سوم: چالش ها / اجرایی ۵۷
- بند چهارم: نقاط ضعف عملکرد پیمانکاران EPC ۵۷
- گفتار سیزدهم: مسئولیت کارفرما و پیمانکار در قرارداد EPC ۵۸
- بند اول: مسئولیت کارفرما و پیمانکار ۵۸
- بند دوم: مسئولیت کارفرما ۵۸
- بند سوم: مسئولیت پیمانکار ۵۸
- بند چهارم: مسئولیت پیمانکار تا زمان تحویل موقت طرح ۵۸
- بند پنجم: مسئولیت از زمان تحویل موقت تا زمان تحویل قطعی ۵۹

۵۹	گفتار چهاردهم: مزایا و معایب قراردادهای EPC از نظر کارفرما و پیمانکار.....
۵۹	بند اول: مزایای قراردادهای EPC از نظر کارفرما.....
۶۰	بند دوم: معایب قراردادهای EPC از نظر کارفرما.....
۶۲	بند سوم: مزایای قراردادهای EPC از نظر پیمانکار.....
۶۳	بند چهارم: معایب قراردادهای EPC از نظر پیمانکار.....
۶۴	گفتار پانزدهم: تأخیر در قراردادهای پیمانکاری EPC.....
۶۶	بند اول: انواع تأخیر.....
۶۶	بند دوم: عوامل مؤثر در تأخیر.....
۶۷	نتیجه گیری.....
۶۹	پیشنهادات.....
۷۱	ضمائم.....
۹۳	منابع.....

مقدمه

انتخاب روش انجام پروژه و انتخاب مناسب ترین قرارداد، یکی از تصمیم گیری های مهم پروژه است. سیستم اجرای پروژه به مجموعه ای از فرآیندها اطلاق می گردد که در آن نوع قرارداد، روش پرداخت، محدوده مسئولیت هر یک از طرفین قرارداد، نحوه حل و فصل اختلافات دست اندرکاران پروژه و نحوه توزیع و تخصیص ریسک در دوره حیات تبیین می شود. سالیان اخیر روش های انتخاب مناسب اجرای پروژه می تواند هزینه های پروژه را به طور متوسط تا ۵ درصد و زمان اجرای پروژه را تا ۳۰ درصد کاهش دهد و انتخاب سیستم نامناسب برای پیشبرد پروژه می تواند منجر به بروز مشکلاتی مانند تأخیر و افزایش هزینه و بروز اختلافات و ادعاها در پروژه ها گردد. از معمول ترین و رایج ترین روش های قراردادی اجرای پروژه می توان به گروه روش های خود اجرا یا امانی، روش مدیریت ساخت یا چهار عاملی، روش متعارف یا سه عاملی و روش طرح و ساخت یا دو عاملی اشاره نمود.

یکی از مهمترین قراردادهایی که در نیل به این هدف مابین پیمانکار و کارفرما منعقد می گردد و دارای پیشینه ای طولانی است، قراردادهای طراحی، تامین و ساخت می باشد که به آن اصطلاحاً «EPC» اطلاق می شود در چنین پروژه هایی، پیمانکار مسئول کار مهندسی و طراحی است؛ به نحوی که عملکرد مورد نیاز حاصل شود. افزون بر این، پیمانکار مسئول همه ی تدارکات پروژه و مسئول ساخت آن است. این قرارداد از آن جهت «کلید گردان» هستند که در آنها پیمانکار یک مجموعه کامل را تهیه کرده و کارفرما یا توسعه دهنده پروژه، یک تشکیلات کامل را در هنگام «پرخش کلید» دریافت می کند.

در روش طراحی، خرید و ساخت، کارفرما از طریق یک قرارداد واحد با طراح - سازنده، خدمات طراحی و ساخت پروژه را تأمین می نماید. مسئولیت و ریسک کارفرما در این روش به حداقل می رسد و منبع واحد مسئولیت (طراح - سازنده) تمامی خدمات طراحی، تدارکات و ساخت

پروژه را بر عهده می‌گیرد. در این سیستم امکان طرح و ساخت همزمان به حداکثر می‌رسد. ریسک کارفرما در راه اندازی پروژه مربوط به اطلاعاتی است که در مرحله برگزاری مناقصه و یا مذاکره برای واگذاری قرارداد طرح و ساخت تولید می‌کند. اجرا کننده معمولاً قیمت کار طراحی و ساخت را به طور همزمان پیشنهاد می‌کند. طراحی و ساخت ممکن است بطور همزمان باشد یا نباشد.

گسترش E.P.C اجرای پروژه‌های زیربنایی صنعتی در سال‌های اخیر در کشورهای در حال توسعه به روش فراوانی داشته است تا جایی که امروزه بسیاری از فعالیت‌های در دست اجرا به ویژه در صنعت نفت، با بهره‌گیری از این روش انجام می‌شود. این روش، یکی از روش‌های نوین در اجرای طرح‌ها، می‌باشد که با عنوان روش کلید در دست نیز نام برده شده است زیرا پس از انجام عملیات راجع به نصب و تکمیل ساخت و آزمایش‌ها و بازرسی‌های فنی، کارفرما تنها با فشار دادن یک کلید، از پروژه مورد نظر بهره‌برداری می‌کند.

تازگی استفاده از این قراردادها در ایران، عدم انتشار آرای دادگاه‌ها و محرمانه بودن رسیدگی‌های داوری، باعث شده درباره‌ی این موضوع رویه‌ی درخور توجه و قابل استنادی در کشورمان به وجود نیاید اما از این بابت کشورهای مدرن و با سابقه راه‌های متفاوتی را در روشن‌سازی این‌گونه مسائل در پیش گرفته‌اند و لازم است تا مبانی قراردادهای استاندارد یا نمونه و یا در کل دیدگاه‌های مختلف در این مورد بررسی شده و آن دسته که با نظام حقوقی و عرفی کشور ما سازگاری و همخوانی دارند و در عمل نیز قابلیت اجرایی کردن را داشته باشند را برگزینیم.

فصل اول

تعاریف و مفاهیم نظری

avabook.com

گفتار اول: مقدمه

پروژه عبارت است از مجموعه تلاشهای موقت برای نیل به یک هدف و تحقق یک تعهد مشخص و رسیدن به محصول معین و ارائه خدمات لازم برطبق یک قرارداد اصطلاح موقت به مفهوم اینست که پروژه در یک دوره معین شروع و خاتمه می‌یابد و اصطلاح مشخص به این معنی است که خدمات موضوع قرار داد، کاملاً واضح و تعریف شده بوده و لذا نتایج حاصل از یک پروژه با نتایج حاصل از سایر پروژه‌ها متفاوت می‌باشد. در یک سازمان، پروژه‌ها در سطوح مختلف پیگیری و اجرا می‌گردد افراد درگیر در پروژه و مجریان آن‌ها می‌تواند از یک تا صدها و هزاران نفر باشند مدت اجرای یک پروژه نیرمتغیر بوده و می‌تواند از چند هفته تا چندین سال بسته به عملیات موضوع قرار داد باشد اما آنچه پیش از هر عامل دیگری در کیفیت انجام پروژه اهمیت دارد مدیریت پروژه است. مدیریت پروژه عبارت است از به کارگیری دانش، مهارت‌ها، ابزار و تکنیک‌های لازم در اداره روند اجرای عملیات موضوع قرارداد به منظور رسیدن به اهداف پروژه درمورد قراردادهای EPC به دلیل ماهیت درهم تنیده بخش‌های مختلف این نوع قراردادها و ارتباط بسیار زیاد آن‌ها با یکدیگر، موضوع مدیریت پروژه از اهمیت بیشتری برخوردار است.^۱

در واقع ترکیب عملیات مهندسی و اجرائی، اداره کردن پروژه، تحویل به موقع با هزینه پیش بینی شده ابتدای کار و با در نظر گرفتن ریسک‌های موجود در پروژه‌های EPC (که بخشی از ماهیت این نوع پروژه هاست) به معنی مدیریت پروژه‌های EPC است که لازم است مجموعه مدیریت یک شرکت پیمانکار EPC از تمام موارد پیش گفته دانش و اطلاع کافی داشته باشد. در سال‌های اخیر در کشور ما تمایل کارفرمایان به اجرای پروژه‌ها به روش EPC افزایش پیدا کرده است. این موضوع به ویژه در بخش صنعت نفت و گاز دارای سابقه ای طولانی تر می‌باشد زیرا تکنولوژی مورد نیاز برای اجرای سازه‌های نفتی و گازی و انجام مطالعات مربوطه تقریباً منحصر به فرد بوده و کمپانی‌های سازنده تأسیسات و تجهیزات نفتی که عمدتاً مربوط به کشورهای غربی می‌باشند کل پکیج طراحی و اجرای کار را تحویل کارفرما می‌دهند اما در سایر بخش‌های صنعتی کشور از جمله در بخش پروژه‌های عمرانی نیز تمایل به انجام طرح‌ها از طریق EPC به دلایل ذکر شده در حال افزایش است. در این راستا و جهت زمینه سازی مناسب برای این امر سازمان برنامه و

^۱ - کامیار، محمد رضا، گزیده آرای دادگاه‌های حقوقی، جلد ۲، چاپ اول، تهران نشر حقوقدان، ۱۳۷۵، ص ۲۳۵.

بودجه، نظام فنی و اجرائی طرح‌های عمرانی کشور را در تاریخ ۱۳۷۵/۴/۴ به تصویب هیأت وزیران رساند به موجب اصول این نظام از این پس طراحی تفصیلی پروژه‌ها در مرحله اجرای طرح جای داشته و در واقع جزئی از عملیات اجرائی محسوب در این نظام توصیه شده است که طراحی و ساخت به صورت توأم انجام گردد لذا مشاهده می‌شود که برنامه ریزی کلی در کشورما نیز حرکت به سمت اجرای پروژه‌ها از طریق روش EPC می‌باشد و طبیعی است که برای تحقق این امر باید هرچه زودتر نهادها و ضوابط مورد نیاز این فعالیت تدارک دیده شود.^۱

در روش EPC کلیه مراحل طراحی، تهیه ساخت و اجرا برعهده پیمانکار می‌باشد، حتی مطالعات طراحی پایه و تفصیلی، خریدهای مورد نیاز برای پروژه و اجرای عملیات موضوع پیمان کاملاً برعهده پیمانکار می‌باشد به طوری که بعد از تکمیل پروژه‌ها، کارفرما فقط با چرخاندن یک کلید از تسهیلات پروژه بهره برداری به عمل می‌آورد به همین دلیل به پروژه‌های از این دست EPS/TURNKEY نیز گفته می‌شود. لذا نیازی نیست که مشخص شود که یک نقیصه در پروژه به دلیل طراحی غلط بوده یا از اجرای ضعیف ناشی شده است بلکه بر طبق ذات قراردادهای EPC هر عیب و نقیصه که در محدوده ی تعریف شده کار حادث شود در مسئولیت پیمانکار اصلی^۲ می‌باشد این در واقع حد اعلا ی سپردن مسئولیت طراحی و اجرای طرح به پیمانکار است در نتیجه در این روش پیمانکار اصلی مسئولیت تمام ایرادات و عیب و نقصهای پروژه را در محدوده و چارچوب قرارداد خود، برعهده دارد.

بدین ترتیب به نظر می‌رسد که استفاده از روش قراردادهای EPC در شرایط زیر مناسبتر می‌باشد:

الف) هنگامی که بخش قابل توجهی از تأمین مالی پروژه از طریق وام (مثلاً فاینانس) و توسط پیمانکار باشد. زیرا پروژه‌هایی که اعتبار آنها از طریق فاینانس تأمین می‌شود در صورتی که مبلغ تمام شده پیمان نسبت به برآورد اولیه طرح افزایش غیر قابل توجهی داشته باشد، کارفرما برای تأمین اعتبار اضافی طرح بامشکل اساسی روبه رو می‌شود لذا یکی از بهترین گزینه ها برای

^۱ - احمد ادریس، عوض، دیه، ترجمه فیض، علیرضا، چاپ اول، تهران، سازمان چاپ و انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۲۵.

^۲ - General Contractor

پروژه‌های فاینانس قرار داد EPC می‌باشد که معمولاً مبلغ تمام شده پیمان نسبت به برآورد اولیه طرح تفاوت زیادی ندارد.

(ب) هنگامی کارفرما اطمینان زیادی دارد که قیمت و زمان انجام کار از میزان توافق شده تجاوز نخواهد کرد.

(ج) کارفرما درگیر پیشرفت روزانه کار نمی‌باشد بلکه نتیجه نهایی را با معیاری‌های عملکردی تعیین شده ارزیابی می‌کند.

گفتار دوم: تعریف ویژگی

قراردادهای EPC نوعی از قراردادهای دو عاملی می‌باشد مهمترین ویژگی این نوع قراردادها، هماهنگی همکاری و تلفیق بهینه سه عامل طراحی، تدارکات و اجراست که بعنوان سه عامل به هم پیوسته در ارتباط تنگاتنگ بایکدیگر عمل می‌کنند و بخش طراحی مغز متفکر و رهبری کننده در واقع واسطه بین دو بخش تدارکات و اجرا می‌باشد البته ممکن است پیمانکار منافع شخصی خود را بر منافع پروژه و کارفرما ترجیح داده و الزامات فنی و کیفیت طرح را فدای جنبه‌های دیگر پروژه نماید اما می‌توان با در نظر گرفتن تمهیداتی تا حد زیادی این نقیصه را از بین برد و از مزایای قراردادهای EPC استفاده کرد.

معمولاً این روش در پروژه‌هایی که دارای شرایط خاص و معینی هستند استفاده می‌شوند با توجه به این که در مرحله برگزاری یک مناقصه EPC، مطالعات فاز ۲ (طراحی تفصیلی) و حتی مطالعات فاز ۱ (طراحی پایه) انجام نشده است و در واقع انجام این مطالعات و تهیه نقشه‌های کامل به عهده پیمانکار برنده مناقصه می‌باشد لذا ارائه پیشنهاد قیمت مناسب با برآورد قابل قبول در یک مناقصه EPC برای پروژه‌هایی که شرایط زمین احداث پروژه و لایه‌های زمین شناسی آن در حدی باشد که مناقصه گر بتواند در طی مهلت ارائه پیشنهاد قیمت، برآوردی قابل قبول از هزینه‌های اجرائی را انجام دهد به طوری که برآورد قیمت دقیق تر پروژه که بعد از انجام مطالعات تکمیلی توسط برنده مناقصه انجام می‌گردد نیز تفاوتی با برآورد اولیه نداشته باشد به عنوان مثال پروژه احداث یک سد خاکی که دارای ساخت تونل‌های تزریق و آب گیری و عملیات تزریق پرده آب بند می‌باشد بهتر است به روش EPC برگزار نگردد به ویژه این که اگر مطالعات انجام شده توسط کارفرما فقط در

حد مطالعات مرحله شناخت باشد بنابراین با توجه به ریسک زیاد برای یک پروژه EPC پیمانکار طبق پیش بینی های خود اقدام به پیشنهاد قیمت می کند درحالی که ممکن است پیش بینی های او تحقق نیابد و در نتیجه کارفرما در تأمین اعتبار اضافی برای پروژه دچار مشکل می گردد. بنابراین انجام حداقل مطالعات مورد نیاز که معمولاً انجام مطالعات فاز یک می باشد پیش از برگزاری مناقصه الزامی می باشد.^۱

چون در قرار دادهای EPC مسئولیت تفکیک نشده است و صاحب کار مسئولیت اجرای کامل پروژه شامل طراحی، ساخت و تهیه تجهیزات، اجرای کار و نصب تجهیزات، عملکرد پروژه و بخشهای مختلف آن، آزمایش و راه اندازی پروژه و تحویل کامل و به موقع پروژه را، از پیمانکار EPC می خواهد در نتیجه جریمه های پیش بینی شده برای تأخیر کار... و باید توسط پیمانکار EPC پرداخت گردد و لذا مدیریت یک قرارداد EPC باید توانایی به عهده گرفتن همه این تعهدات را داشته باشد اصولاً به همین دلیل است که در این نوع قرار دادها به جای استفاده از واژه کارفرما (client) از واژه owner یا employe استفاده می شود به دلیل اینکه اگر از واژه کارفرما استفاده شود تمام توانمندی های مورد نیاز در بخش محاسبه و طراحی پروژه در آن نهفته است و دیگر نیازی به مشاوره طرح نیست.^۲

گفتار سوم: نقش مشاور کارفرما در یک پروژه

در یک پروژه EPC بخش عمده ای از کارهای طراحی به عهده پیمانکار EPC می باشد و طبیعتاً مسئولیت آن هم به عهده پیمانکار خواهد بود در این بین ممکن است به نظر برسد که نقش مشاور کارفرما و اهمیت حضور وی در یک پروژه EPC نسبت به سایر پروژه ها کم رنگ تر می باشد درحالی که با دقت در نقش متفاوت مشاور کارفرما در پروژه های EPC مشخص می شود که اهمیت حضور مؤثر وی بسیار زیاد می باشد زیرا به طوری که توضیح داده شد در طرح های EPC دست پیمانکار برای انجام طراحی و مطالعات پروژه باز است و بر طبق روح حاکم بر قراردادهای EPC پیمانکار که خود اجرا کننده پروژه نیز می باشد می تواند طراحی پروژه بر اساس نظر خود را انجام

^۱ - جعفری لنگرودی، محمد جعفر، حقوق تعهدات، جلد اول، انتشارات کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۲، ص ۱۸۹.

^۲ - عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، جلد اول، چاپ سوم، تهران، مؤسسه امیرکبیر، ۱۳۶۰، ص ۲۳۵.

دهد پیشنهاد این موضوع بالقوه می‌تواند زمینه ساز ترجیح منافع شخصی پیمانکار بر منافع پروژه گردد بدین معنی که ممکن است پیمانکار بویژه در مرحله طراحی که از اهمیت بالایی برخوردار است طرحی را پیشنهاد دهد که باعث تحمیل هزینه‌های اضافی در زمان اجرا گردد درحالی‌که با بررسی دقیق تر امکان آن بود که طراحی به گونه ای انجام گردد که از حجم عملیات اجرائی و سازه ای پروژه و یا تهیه و خرید تجهیزات کاسته شده شود بدون این که تغییری در کیفیت راه اندازی و بهره برداری از پروژه ایجاد گردد.^۱

به علاوه در برخی موارد که ممکن است پیمانکاران EPC دارای تجربه کافی در امر طراحی نداشته باشند این موضوع در کشور که هنوز شرکت‌های پیمانکاری تجربه کافی در زمینه ی کارهای EPC ندارند و ساختار خود را به طور کامل بر اساس قراردادهای EPC سازمان دهی نکرده اند بسیار متحمل می‌باشد و به همین دلیل است که بسیاری از پیمانکاران در مناقصات EPC با یک شرکت مشاور به صورت مشارکت (JOINT VENTURE) حضور پیدا می‌کنند لذا ممکن است که طرح پیشنهادی پیمانکار EPC برای طراحی با الزامات اجرائی و یا خواسته‌های کارفرما تطابق نداشته باشد در این مورد هم مشاور کارفرما می‌تواند با کنترل دقیق و کارشناسی طرح پیشنهادی از تحمیل هزینه‌های اضافی و یا به اجرا رفتن طرحی که مناسب شرایط پروژه نیست جلوگیری نماید.

لذا با توجه به شرایط قراردادهای EPC و واگذاری بخش‌های بیشتری از مراحل مختلف طرح به پیمانکار و این که کنترل کارفرما بر طرح کمتر می‌باشد لازم است که نماینده کارفرما (که شامل نماینده مشاور کارفرما نیز می‌شود) شناخت و آگاهی کافی در زمینه مسائل مرتبط با طرح را داشته باشد تا بتواند در صورت نیاز نسبت به طرح‌های پیشنهادی پیمانکار در هر مرحله اظهار نظر سریع، صحیح و کارشناسی کرده و در صورت لزوم و پیش از تصویب آن نسبت به صدور دستورات لازم جهت اصلاح طرح اقدام نماید تا بدین ترتیب از تحمیل هزینه‌های غیر ضروری و غیرکارشناسی به پروژه جلوگیری نماید.^۲

^۱ - حسینی نژاد، حسینقلی، مسئولیت مدنی، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۱۹۸.

^۲ - درودیان، دکتر حسنعلی، جزوه حقوق مدنی ۴، چاپ دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۷۵ ص ۳۵۴.